

«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

(1632–1817 рр.)

Історичний екскурс та сучасний стан

дослідження її спадщини



Володимир Литвинов
доктор філос. наук,
пров. наук. співроб.
Інституту філософії
ім. Г. Сковороди
НАН України,
м. Київ

Внесок Києво-Могилянської Академії (КМА) в освіту й культуру України

Культуру України в часовому вимірі X–XVIII ст. умовно можна поділити на такі періоди:

1. Київська Русь (X–XII ст.);
2. Литовсько-руський період XIII–XIV ст.);
3. Український ренесансний гуманізм XV–XVI ст.);
4. Києво-Могилянська академія (XVII–XVIII ст.).

Незважаючи на те, що останньому з названих періодів більшою чи меншою мірою приділяється постійна увага, об'єктивне його вивчення є далеким до завершення. Нині, зокрема в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, зберігаються сотні латиномовних філософських, риторичних і поетичних рукописних фоліантів. Це те, що недогоріло протягом віків і не було допалено в радянський час [6]. У цьому виданні описано структуру понад 300 філософських і риторичних курсів, прочитаних різними авторами протягом 1635–1817 рр.

Оригінальність курсів полягає насамперед у переважанні викладу тих чи інших аспектів філософії та традиційної риторики, в розмаїтті використаних джерел, більшому чи меншому виході на суспільно-політичну проблематику, в різній мірі використання барокового стилю та ін. Навіть якщо один і той же професор читав курс удруге, його підручник зазнавав значних змін. Це дає підставу говорити про наявність якогось гласного або негласного припису, що зобов'язував викладачів до початку занять мати свій власний курс лекцій. Така традиція, неухильно дотримувана з року в рік, позитивно впливала на розвиток творчої думки викладачів і студентів, які, йдучи за наданими викладачем зразками та імітуючи їх, вчилися складати свої промови, привітання, панегірики, листи.



Митрополит Київський, Галицький і всієї Русі Петро Могила
(1597–1647)

Засновником Києво-Могилянської Академії був Митрополит Київський, Галицький і всієї Русі **Петро Могила**. А славу академії добували її ректори і професори: **Єпіфаній Славинецький, Симеон Полоцький, Інокентій Гізель, Сильвестр Косів, Йосиф Кононович-Горбацький, Йоаникій Галятовський, Лазар Баранович, Йоасаф Кроковський, Теофан Прокопович, Георгій Кониський, Стефан Яворський, Митрофан Довгалецький, Данило Нащинський, Георгій Щербацький, Михайло Козачинський** та десятки інших її талановитих учнів.

В Києво-Могилянській академії вчилися гетьмани: **Данило Апостол, Іван Брюховецький, Іван Виговський, Петро Дорошенко, Іван Мазепа, Дем'ян Многогрішний, Пилип Орлик, Павло Полуботок** (наказний), **Іван Самойлович, Іван Скоропадський, Павло Тетеря, Михайло Ханенко, Юрій Хмельницький**. Крім того переважна більшість полкової і сотенної старшини, провідники Запоріжжя.



Гетьман України, випускник КМА Іван Мазепа
(1639–1709)

Мазепа Іван Степанович – гетьман України (1687–1709). За часів його гетьманування Києво-Могилянська академія користувалася особливим покровительством. У 1703–1704 рр. на його кошти було збудовано кам'яний навчальний корпус, відомий нині як «Мазепин», та Богоявленський собор Братського монастиря. Києво-Могилянська академія отримала нові маєтності і щороку — 1000 золотих на стипендії студентам — «всякому з малоросійських дітей хочакому вчитись», поповнював бібліотеку різними манускриптами та відвідував лекції і студійні диспути, виголошував промови. (За матеріалами Енциклопедичного видання «Києво-Могилянська академія в іменах. XVII – XVIII ст.»).

Гідні згадки є й інші категорії випускників: літописець **Самуїл Величко**, архітектор **Іван Григорович-Барський**, композитори **Артемій Ведель** та **Максим Березовський**, філософ **Григорій Сковорода**. Тут вчилися також: **Симеон Полоцький** – білоруський і російський письменник; **Данило Туптало (Дмитрій Ростовський)** – українець, богослов, єпископ Російської Православної Церкви; **Стефан Яворський** – українець, єпископ Російської Православної Церкви і «местоблюститель» російського патріаршого престолу; **Олександр Безбородько** – українець, канцлер Російської імперії; **Михайло Ломоносов** – росіянин, відомий вчений. Допитливий читач може легко побільшити наведений тут перелік видатних випускників КМА, познайомившись з коротким списком джерел в кінці статті.

Заслуга професорів Києво-Могилянської академії полягає не лише в тому, що вони будили інтерес і допитливість у студентів до науки, але й доводили користь та необхідність освіти для широкого загалу. Більше того, вони самі робили практичні кроки в цьому напрямі, засновуючи школи навіть по селах... Про це засвідчує, зокрема, відомий **Павло Алепський (Халебський)** (бл. 1627–1669) – архідиякон, мандрівник, письменник. Як син Антіохійського патріарха **Макарія**, він подорожував разом з батьком до Московського царства. Протягом 1654–1656 років він двічі побував в Україні, де познайомився з київським митрополитом **Сильвестром Косовим** і гетьманом **Богданом Хмельницьким**.

У своєму подорожньому записнику він із захопленням занотував про Україну, як про «чудовий край». Його вразив не тільки уклад жителів України, але й високий рівень культури та освіти і то не лише серед вищих верств суспільства, а й серед посполитих. «Всюди в козацькій землі, – записав він, – ми помітили дуже гарну рису, що нас дуже здивувало: майже всі вони, навіть їхні жінки та дочки, вміють читати та знають порядок богослужіння і церковний спів». І далі: «серед монастирських наставників (Київської лаври) є люди вчені, правники, промовці, які знають логіку і філософію та розмірковують про складні питання... Бачив, що й по селах люди вміють читати, а священники вчать сиріт і не дозволяють їм залишатися невігласами. В Києві милувався високим рівнем друкарського мистецтва, малювання, будівництва». Висока культура, лагідна вдача, гостинність і привітність українського населення особливо вражали **Павла Алепського** як контраст до життя на Московщині, де йому довелося більше як півроку перебувати в самій столиці і спостерігати побут верхів суспільства. Коли перебував у Москві, згадує він, то у нього «наче замок висів на серці, думки були до краю пригнічені, бо в московській землі у тамтешніх людей ніхто не почуває себе вільним і веселим». Коли ж він, вертаючись, ступив на українську землю, його і супутників «охопила радість»: вони відчули себе ніби вже вдома, бо «люди в Україні були приязні і ласкаві і поводитися з нами як із родичами». (Див. Google. Павло Алепський про Україну).

Випускники КМА – в Росії

В історії сусідніх народів нерідко буває так, що певний час культура одного народу впливає на іншу, а згодом – навпаки. Так, наприклад, протягом XVI–XVIII ст. був незаперечний вплив української культури на російську. Не дарма ж російський церковний діяч того часу, єпископ **Смоленський** (згодом ректор Московської академії) в листі до ректора Києво-Могилянської академії **Рафаїла Заборовського** писав: «Изобиловала всегда учеными людьми Академия Киевская и имела себе честь сицевую, что от нее, аки с преславных оных Афин, вся Россия источник премудрости почерпала, и все свои новозаведенные училищныя колонии напоила и израстила» [Акты и документы относящиеся к истории Киевской академии, отд. 2, т. 2 (1751–1762 гг.) К. 1905, с.144].

Від XIX ст. стає незаперечною вже зворотня дія – вплив російської культури на українську. Це сталося внаслідок двох причин: 1) систематичного перетягування кращих наукових, культурних і релігійних кадрів з України до Московії/Росії; 2) переведення навчального процесу КМА на стандарти духовної академії. Офіційно цей статус, як відомо, був затверджений 1817 року.

Авторитет Києво-Могилянської академії в Росії протягом XVII–XVIII ст. був дуже високий, тому що вона довгий час залишалася єдиним вищим навчальним закладом у Східній Європі. Відтак значення академії в історичній долі не лише української, а й російської культури важко переоцінити. Засновувані українцями школи, друкарні, театр, українські книги, які поширювалися в Московії, перекладна література, поліфонічна партесна музика й нотне письмо, навіть одяг – все це сприяло збагаченню російської культури.

А російський вчений **Л. Безсонов** з цього приводу висловлювався ще категоричніше: «После присоединения

Малой и завоевания Белой Руси оттуда двинулись к нам бесчисленные толпы выходцев, в собственном смысле колонизовавших Великую Русь. Уже с половины XVII века мы значительно подчинились их влиянию в деятельности ученой, в школах, в литературе, отчасти даже в языке и т.д., а вместе с тем, конечно, и в пении, в музыке... Всем известно, что многие главнейшие сподвижники сего государя (Петра), вернейшие проводники и выразители его преобразовательного начертания, происходили именно из Юго-Западной России. Цивилизация, которую они несли с собою оттуда как смелое знамя для победы над варварством москалей, совершенно совпадала с цивилизацией, которую надевала на Русь мощная рука преобразователя.» (Безсонов Л. Судьбы нотных певческих книг. «Православное обозрение», 1864, т. 14, с. 35)

Перші вихованці Києво-Могилянської академії, відбуваючи до Росії, керувалися високими ідеями просвітницького характеру. Частина з них їхала до Росії добровільно, тяжіючи до центрів митрополії в пошуках можливості застосування своїх знань. Скільки їх було, сьогодні годі й полічити. Зокрема, Московська Слов'яно-греко-латинська академія мала здебільшого наставників з Києва, які у викладанні дотримувалися київських навчальних посібників і ввели до життя Московської Академії порядки, здавна заведені в Києві, передаючи їй свій дух, свої традиції. Від 1701 до 1762 року тут за царськими наказами працювало 95 вчених із Києво-Могилянської академії. За цей час із 23 ректорів 18 були могилянці, із 25 префектів – 23. У Росії київські вчені укладають підручники, започатковують силабічну поезію, драматургію, театр, закладають основи філософії, вивчення іноземних мов. А **Теофан Прокопович**, як голова «Вченої дружини» царя **Петра I**, посприяв відкриттю Російської академії наук. (див. Смирнов С.К. История Московской Славяно-греко-латинской Академии. М., 1885, с. 81-82).



**Архієпископ Теофан Прокопович
(1681–1736)**

Вихідці з КМА лише в першій пол. XVIII ст. заснували в Росії велику кількість шкіл і семінарій: в Ростові Великому (1702 р.), Тобольську (1703 р.), Архангельську (1713 р.), Смоленську (1715 р.), Іркутську (1721 р.), Тверську (1722 р.), Суздальську (1723 р.), у містах В'ятці (1723 р.), Холмогорах (1723 р.), Володді (1724 р.), Коломні (1724 р.), Рязані (1724 р.), Пскові (1725 р.), Астрахані (1727 р.), Костромі (1749 р.), Володимирі (1749) та ін. [13, 27]

Відтак не дивно, що всесвітньо відомий російський вчений і науковець, професор **С.С. Аверінцев** виступаючи 1 вересня 1998 року в НаУКМА, сказав, що він щасливий побувати в Києві, «цьому славному місті, яке накопичило в собі такий величезний скарб історичної пам'яті», і вдячний за можливість прочитати лекцію саме в Києво-Могилянській академії, «яка в пізній схоластичний та ранній модерний період була такою важливою для нас, північних учнів київських докторів...». [11, 1]

Допитливий читач цілком справедливо може запитати: «А що з того мала Україна?» Відповідь знаходимо у листі російської цариці **Катерини II** до генерал-губернатора **П.О. Румянцева**: «Малую Россию и другие провинции с особым статусом надлежит легчайшим способом привести к тому, чтобы оне обрусели и перестали бы глядеть как волки в лес...». (Див.Сборник императорского русского исторического общества, т. 7. – СПб, 1871, с. 345-348, 376-391).

Вище ми вже зазначили, що певна частина вихованців КМА їхала до Росії добровільно. Але це, можливо, якихось 10 відсотків. Решту забирали брутально, не питаючи їхньої згоди. І не дозволяли повернутися в Україну. Так, наприклад, **Стефан Яворський**, перебуваючи на найвищому щаблі церковної ієрархії архієпископа Рязанського й Муромського, блюстителя патріаршого престолу й першого президента Святейшого синоду, настійно благав дозволити повернутися в Україну – просив царя, протестував, уникав обов'язків, але даремно. У листі до друга, єпископа **Дмитрія Ростовського**, він писав про перебування в Москві як про «нелегкостерпний тягар, що й розум засліпив, і здоров'я відняв, і душу пошкодив... Ось що змушувало й змушує мене вийти з цього Вавилону... заради відпочинку й спокійного життя, у яким я зміг би лишити нащадкам якийсь бодай маленький твір свого незначного розуму...» І на завершення благає: «Помолись, святителю Божий, за визволення полонених, серед яких першим я є». (Труды КДА, 1866, т.1, с.454-457).

Не хотів їхати до Росії і **Теофан Прокопович**. Ось що він пише з цього приводу в листі до свого друга (згодом генерального підскарбія України) **Якова Маркевича**: «Випадково почув, що мене мають викликати [до Петербурга] на посаду єпископа. Цей гонор притягує мене й вабить не більше, ніж кліть з хижими звірами, у яку мене хочуть кинути. Я, звичайно, «заздрю» митрам добрих мужів, їх мішкам, посохам, підсвічникам і кадильницям та іншим подібним причандаллям; додай сюди також ще й масних та великих риб. Але якщо я прагну цього, якщо шукаю цього, тоді хай бог нашле на мене ще більші нещастя. Немов від коштовного каменя я відмовлюся від цієї спокуси, а позбувшись її, повернуся до вас. Хай це станеться, молю, прошу бога, тричі найкращого і наймогутнішого. Адже я і теологічного навчання не закінчив...» [4, III, 195-196]. Проте, сталося не так як гадалося.

Життя і діяльність Прокоповича чітко ділиться на два періоди: київський, коли він виступав як видатний учений, письменник, філософ, педагог; та петербурзький, коли йому довелося бути здебільшого церковним та політичним діячем.

1716 року за наказом російського царя Прокопович змушений був їхати до Росії. Уже в червні 1718 року він був висвячений на єпископа Псковського й Нарвського і відтоді стає головним помічником російського царя Петра I в справах правління. Тут (у Петербурзі) він був автором

або брав участь у складанні найважливіших державних документів того часу, насамперед «Духовного регламенту» (1720), по суті – закону нового церковного влаштування, згідно з яким скасовувалася посада патріарха й уводилася цілком підлегла цареві «Духовна колегія» (незабаром перейменована у «Святійший Правлячий Синод»), де сам Теофан і став головним її членом. Крім «Духовного регламенту» написав також інші твори, де висвітлював проблеми цивільного й церковного права, а також престолонаслідування, установлюючи принципи освіченої монархії.

Своє теоретичне обґрунтування абсолютизм знайшов 1718 року у книзі Прокоповича «Правда волі монаршої», що стала першою в Росії більш-менш повною і ґрунтовною апологією освіченого самодержавства. Увесь зміст книги спрямовано на доведення, ніби «державець» може вільно призначати собі спадкоємця, не зважаючи ні на «першородність», ні взагалі на спорідненість. Призначенням монарха, на думку Прокоповича, є служіння «всенародній користі», спільному для всієї батьківщини гаразду. Всяка верховна влада, писав він, має єдину мету – всенародну користь, а володар повинен веліти народіві все, що «народній користі й волі божій не супротивне». Прокопович, як і *Т. Гоббс*, допускав можливість трьох форм верховної влади: монархічної, аристократичної і демократичної, але, як уже говорилося, надавав перевагу монархічному правлінню саме у формі необмеженого самодержавства.

Визнаючи зверхність світської влади над церковною, Прокопович докорінно розходився у цьому не лише з католицькими теоретиками (*Томою Аквінським, Беларміном* та ін.), які узагальнювали й обґрунтовували існування папства, а й з поглядами, звичаями й установами російської старовини. Одержавши 1718 року сан єпископа, Теофан Прокопович не поїхав до Пскова на єпархію, а залишився в Петербурзі як найближчий радник царя Петра в церковних справах. Саме йому й доручив цар укладання законодавчого акту про ліквідацію російського патріархату та утворення вищого церковного колегіального правління – Синоду.

На завершення екскурсу про вплив української культури на російську у XVII–XVIII ст. наведемо ще й міркування російського академіка *О. Пупіна* про потужний культурний потік з України, який «ішов до Московської держави (згодом Російської імперії), і зупинити його не змогли навіть пануючий в Росії «церковний фанатизм, ворожість до науки, впертий застій, моральне здичавіння і затятість». (Пупин А. История русской литературы' т.2. СПб., 1902, с. 308.

Освітня діяльність вихованців КМА у південно-східній Європі

Вихованці Києво-Могилянської академії прагнули ширити освіту не тільки вдома та в північному напрямку, але й на терени інших країн, зокрема, в Молдавії та Румунії, куди ще в першій половині XVII ст. *Петро Могила* посилав учителів та друкарів на чолі з ректором колегії *С. Почаським* для заснування шкіл та друкарень.

Отож, Києво-Могилянська академія була своєрідною *alma mater* не тільки для українців, але й для чужинців, яких тільки за період від 1721 до 1762 р. в академії навчалася 31 особа. Серед них переважали вихідці з південних слов'ян, які зазвичай майже всі поверталися на батьків-

щину й ставали вчителями. Один з найвідоміших – *Д. Новакович* з Далмації (вчився в КМА у 1726–1737 рр.), який, повернувшись додому, став префектом школи в Новому Саді). Пізніше (протягом 1752–1756 рр.) відомий сербський просвітник *Й. Раїч (Јован Рајић)* вивчав теологію в Києво-Могилянській академії. На батьківщині він мешкав у Карловцях, Темешварі й Новому Саді. Раїчу належить, зокрема, праця «Історія різних словенських народів, переважно болгар, хорватів і сербів, з темряви забуття вилучена», видана у Відні в 1794–1795 рр., а також поема «Битва змія з орлом», присвячена війні Росії та Австрії з турками. [15, кн.3].



Сербський письменник Йован Раїч (1726–1801)

КМА була тим навчальним закладом, де зароджувалися й міцніли культурні зв'язки між українськими й південнослов'янськими просвітниками. Важлива роль у цьому належить, зокрема, й українцю *Мануйлові Козачинському* – українському педагогу, письменнику й драматургу, одному з фундаторів середньої й вищої школи в Сербії. Влітку 1733 року за поданням митрополита Київського та Галицького *Рафаїла Заборовського* він їде до Сербії для створення шкіл. У подальші роки він був викладачем новоствореної Карлівцевої словенсько-латинської школи поблизу Белграда. Викладав риторику, поезику й латинську мову. У 1735–1736 рр. він займав посаду префекта Карлівцевої словенсько-латинської школи. Мануйло Козачинський є також автором п'єси «Трагедія, сиреч печальна повість о смерті последнего царя сербського Уроша П'ятого і о падінні Сербського царства», яка поклала початок драматургії у Сербії. Інші вихідці з України заснували школи в Карловцях, Вуковарі, Осеке, Белграді, Далі та інших містах [12, т.9, кн.4].

Навчання у цих школах відбувалося за підручниками, написаними «руськими». Довгий час серби користувалися, наприклад, граматиною *М. Смотрицького* та букварем «Первое учение отроком» *Т. Прокоповича*. А пізніше ці книги стали ще й зразками для написання сербських підручників.

Великий вплив на розвиток шкільництва у Сербії мали також книги, видрукувані в Україні, оскільки на теренах Сербії і Болгарії друкарень до середини XVIII ст. не було. Важливе значення мали зокрема суспільно-політичні та науково-освітні твори Прокоповича. За його «Букварем»

і «Первым учением отроком» вчилися не тільки росіяни, українці та білоруси, а й молдавани, грузини, серби, болгари, греки. Його твори залюбки читали в усіх східнослов'янських країнах. Так, наприклад, у Сербії «Первое учение отроком» витримало сім видань. До речі, ця книжка була однією з найпопулярніших і в нашій країні, навіть у XIX ст. Твори мислителя видавалися (і за його життя і по смерті) російською, книжною українською, старослов'янською, а також німецькою, англійською, французькою, шведською, латинською та іншими мовами.

Раннє просвітництво в Україні

Епоха Просвітництва (друга пол. XVII–XVIII ст.) – широка ідейна течія, яка відображала антифеодальний, антиабсолютистський настрій освіченої частини населення Європи. Характерними рисами Просвітництва є критика церкви, ідея цінності людини, концепція освіченого абсолютизму тощо. У всезагальному розвитку людства цей час визначився великими науковими відкриттями, які ламали релігійні уявлення про світ і суспільство та справляли вирішальний вплив на вироблення нового наукового й філософського світогляду. За цей період в Україні не з'явилось вчених всесвітньої величини, подібних до *Коперника*, *Галілея*, *Бекона*, *Декарта* та ін. Для того, щоб вони народилися, ще не був підготовлений ґрунт. Але історія складається не тільки з зірок подібної величини. Вона вбирає в себе також найістотніші елементи філософського пізнання кожного народу, які є непомітними в масштабі вселюдських пізнавальних процесів.

До того ж історичні заслуги оцінюються не по тому, чого не дали мислителі порівняно з сучасними вимогами, а по тому, що вони дали нового в порівнянні зі своїми попередниками. «Просвітництво, – за висловом *Ф. Шіллера*, – це рослина, яка повільно розвивається. Щоб їй дозріти, необхідні погожі дні, великий догляд та довгий ряд весен» [1, 30]. Україна крім довгого ряду весен нічого з цього не мала. Тому хоч Просвітництво тут виникло дуже рано, але, перебуваючи у несприятливих умовах, довго еволюціонувало. Разом з тим історія української філософії є органічним складником історії всесвітньої філософії, хоч і виявляє закономірності розвитку філософської думки українського народу. Завдання, яке вона реалізує сьогодні, це (на думку відомого українського філософа *В.С. Горського*) – відтворення цілісного образу філософії як складової частини української культури. «Більше того, можна навіть сказати, що історична пам'ять – це фундамент свідомості нації, яка передусім і є сприйняттям власної історії» [9, 6].

Ранньому Просвітництву в Україні як синтезу двох попередніх ідеологій – гуманізму і Реформації – притаманні специфічні риси: вивільнення філософії з-під опіки теології, посилений інтерес до природознавства, відхід від спекулятивного вивчення природи тощо.

У цей час відбувається зародження й однієї з основних ідей високого Просвітництва – ідея залежності суспільного прогресу від поширення освіти, яка розглядалася не лише як складова системи культури, засіб формування інтелекту й самопізнання людини, але й як чинник піднесення національної свідомості, гарант політичної свободи. Українські просвітники так само вважали, що розвитком суспільства рухає боротьба розуму проти невігластва й забобонів.

Цих засад дотримувався в Україні зокрема *Т. Прокопович*, який виступав не проти релігії взагалі, а лише проти віри, що ґрунтується на забобонах і невігластві. «Коли немає світла вчення, – писав він, – не може бути доброго стану в державі й церкві, не може не бути неладу й багатьох сміху гідних забобонів, а ще й розбрату та найбезглуздіших єресей», які аж ніяк не спричинені науками. Але тепер того, хто в науці гідний похвали, намагаються очорнити в очах народу й державців. І це роблять обскуранти, які запевняють, що в країні усе гаразд. До того дійшло, що сліпі сліпих водять... і в баб'ячі побрехеньки ліпше вірять...» [16, 45-46].

Відсутність освіти, на думку Прокоповича, породжує не тільки невігластво, а й жорстокість, яка від природи не властива людині. «Рід наш жорстокий і безслівний, і письмен ненавидці в цьому винні», – писав він у трагедокомедії «Володимир». [1, 33].

Важливим нововведенням Теофана Прокоповича став особливий трактат про історіографію, що стало, очевидно, наслідком загального пошквалювання розвитку вітчизняної історичної літератури. Але зробленого, на думку Прокоповича, замало: «Бо преславних подвигів наших пращурів хоч і багато, але вони перебувають у забутті і тільки децю передано пам'яті нащадків. Ці подвиги настільки значні, що здатні затмарити найбільшу славу. Але, не було, на жаль, письменства і не було таких, що закріпили б це в історичних пам'ятках. З яким великим болем оплакуємо те, що приклади наших предків не дійшли до нас». [4, I, 117]. Ще категоричніше з цього приводу висловився архимандрит Золотоверхого Михайлівського монастиря *Теодосій Софонович* у передмові до своєї «Хроніки»: «Кожній людині необхідно знати про свою Вітчизну й ін-шим, які питають, розповісти, бо людей, котрі не відають свого роду, за дурнів вважають». (Софонович *Т. Хроніка* з літописців стародавніх. К., 1992, с 33).

На протипагу поширеній тоді думці, що мовою науки може бути лише латинська, наші просвітники виступали на захист народної мови. Так, у діалозі «Разговор гражданина с селянином...» устами громадянина Прокопович казав: «Філософія не значить собою латинська мова, бо може бути філософ і руська людина. І всякою мовою любомудривати можна». Часто, написавши твір латинською мовою, учений додавав поруч власноручний переклад. Обґрунтовував він це так: «Я власні твори на нашу руську мову переклав... лише з міркувань, щоб вуха наших земляків слова легше сприймали і могли б швидше збагнути». [4, III, 227].

Разом з тим Прокопович негативно ставився до модного в той час барокового стилю в мистецтві і літературі, зокрема до творчості одного з найавторитетніших польських барокових ораторів, єзуїта *Млодзяновського*. Прокопович критикує його за манірність, позерство, за «курйозний» стиль проповідей, за красномовство, смішне й недоречне [4, I, 138] беручи у свідки *Платона*, *Цицерона* та видатного гуманіста *Еразма Роттердамського*.

Розвиваючись у руслі загальноєвропейського наукового і культурного життя, філософія в Україні була підпорядкована потребам суспільного розвитку і зумовлена соціально-економічними та політичними умовами, які спричинили те, що Просвітництво на наших теренах порівняно рано зародилося і тривалий час розвивалося, еволюціонуючи до зрілого Просвітництва. Неабияке значення для українського Просвітництва мали братства та

братські школи, в яких пізній гуманізм еднався з раннім Просвітництвом.

Новий етап розвитку Просвітництва розпочався в Україні з відкриттям Києво-Могилянської академії. Її професори не виявляли підозрілого ставлення до засобів і джерел знання, які надходили з іншомовних та іновірних країн, її вихованці в разі потреби продовжували навчатися у католицьких і в протестантських навчальних закладах таких країн, як Польща, Італія, Німеччина, Франція, Нідерланди, Австрія, Чехія. Географія, як бачимо, дуже широка. На початку XVIII ст. особливо помітно збільшується потяг випускників Києво-Могилянської академії до німецьких навчальних закладів, які мали в той час значні наукові здобутки. Це засвідчує, зокрема, **Е. Вінтер** у своїй праці «Раннє Просвітництво» (*Frühaufklärung*), де є окремий розділ під назвою «Молодий Прокопович» (*Der junge Feofan Prokopicz*). З цієї праці й з інших джерел ми сьогодні вже знаємо, що Т. Прокопович був особисто знайомий також з головою німецьких пієтистів **А.Г. Франке** і підтримував з ним стосунки листовно [10, 329].

Пієтизм привертав увагу нашого мислителя своїм філологічно-критичним ставленням до Біблії, а також практицизмом і дієвістю у шкільній справі, прихильністю до раннього просвітництва та міжконфесійною толерантністю, яку сповідував і Прокопович, улюбленим прислів'ям якого було: «Смачне вино споживаючи, не питай звідки воно, а в шляхетних лицарів – про їхню релігію та звідки родом». [10, 331; 4, III, 195]. Але чи не найсердечнішу дружбу мав Прокопович, з **Й. Буддеусом** – німецьким філософом, борцем проти протестантського догматизму, який написав першу німецьку історію філософії. Він репрезентував у Галле раннє німецьке Просвітництво. Коли вони познайомились, невідомо. Але ще в Києві Прокопович цікавився творами Буддеуса, читав їх і рекомендував **Якову Маркевичу**. Буддеус високо відгукувався про освіченість Прокоповича, яка, пише він, «і в цих (німецьких. – **В.Л.**) краях широко відома» [див. Winter E. Halle als Ausgangspunct..., Berlin, 1953, S. 363]. *

* **Примітка.** Незважаючи на те, що життя і діяльність Т. Прокоповича вже понад 300 років перебуває під пильною увагою численних дослідників як в Україні, так і в Росії, деякі аспекти його життя і діяльності залишаються не з'ясованими, або спотворені свідомо російськими дослідниками, переважно в інтернеті, переважно молодими інтерменами та інтервуменками:

1. Пишуть, що Прокопович присвятив трагедокомедію «Володимир» московському царю **Петру I**, хоча насправді вона присвячена випускнику КМА, українському гетьману **Івану Мазепі**, про що засвідчує автентичний заголовок: «*Владимир встѣх славеннороссійскихъ стран, князь и повелитель, от невѣрїя тми во великий свѣтъ евангелскїй духомъ святымъ приведенъ в лѣто от рождества христового 988; нинѣ же в преславной академїи Могило-Мазеповианской Кїевской, привѣтствующей ясневелможного его царского пресвѣтлого величества Войска Запорожского обоихъ странъ Днепра гетмана и славнаго чину святого Андрея апостола каваліера Иоанна Мазепи, превеликаго своего ктиторра, на позоръ россійскому роду отъ благородныхъ россійскихъ синовъ, добръ зде воспитуемыхъ, дѣйствиемъ, еже отъ поетовъ нарицається трагедокомедія, лѣта господна 1705, іюля 3 дня, показанный*» (див. Еремін. Т. Прокопович. Сочинения, Ленинград. 1961).

2. Пишуть, що Т. Прокопович їхав до Петербурга на запрошення царя Петра I, хоча насправді – за наказом і з великою нехиттю. (докладніше про це див. у цій статті вище);

3. Досі залишається нез'ясованою причина гвалтовної втечі Т. Прокоповича з Риму – не закінчивши навчання в тамтешньому

Серед українських просвітників першої половини XVIII ст. гідне місце належить також **С. Тодорському**. Смоленський вітчизняного раннього Просвітництва перейшов від Прокоповича до Тодорського, на якого той покладав великі надії, а відтак через учнів останнього й до **Сковороди**. Зв'язок Тодорського з ученими м. Галле є яскравою сторінкою в літопису зв'язків раннього українського й німецького Просвітництва.

Стосунки з німецьким Просвітництвом, хай не безпосередні, мав у цей час учень і друг Прокоповича **Яків Маркевич**, автор знаменитого «Щоденника». Посередні зв'язки з німецьким Просвітництвом мали **Рафаїл Заборовський** і **Данило Туптало**. Серед вихованців Київської академії, які діяли в дусі Просвітництва і підтримували зв'язки з німецьким Просвітництвом, заслуговують на згадку також **Т. Кролик**, **Г. Бужинський**, **С. Кохановський** та інші, про яких архіви можуть розповісти нам значно більше.

Раннє просвітництво в Росії.

Т. Прокопович – С. Яворський

При висвітленні російського раннього просвітництва доведеться говорити про вже відомі особистості – переважно випускників Києво-Могилянської академії, які вільно чи невільно потрапляли до Росії і там намагалися вести просвітницьку діяльність. Умовно їх можна поділити на 2 угруповання: «прогресивне» (очолюване Т. Прокоповичем) і «помірковане» (лідером якого можна вважати С. Яворського).

Опинившись у Росії, Т. Прокопович залишився вірним просвітницьким поглядам. На противагу Яворському він зіперся на силу світської влади в особі царя і повів рішучу боротьбу з «варварською тупістю» та «самовпевненою ніцистю» православних невігласів.

Боротьба була жорстокою і велася з поперемінним успіхом. Був час (по смерті Петра), коли Прокопович втратив надію на успіх своєї справи і намірився втекти до Швеції (див. Крупницький Б. Теофан Прокопович і шведи.

католицькому училищі, він подався до протестантської Німеччини. На нашу думку, втікати він був змушений після того, як набрав розголосу написаний ним вірш, в якому непоштиво висловився про Папу Римського. Оскільки вірш ніколи в такому контексті не коментувався, наведемо його у власному перекладі з латини повністю:

ПРО ПАПСЬКИЙ ВИРОК ГАЛІЛЕЄВИ

Чом ти ганьбиш безсоромно ім'я Галілеєва, папо?

Чим він тобі завинив, старче, тиране, скажи?

Може, злочинний, хотів він одняти у тебе престол твій,

Чи, що тим гірш, намовляв віри у бога не йнять?

Ні, до святих володінь йому діла немає так само,

Як і до Стіксових вод і до античних богів.

Справжня у нього земля, а твоя від початку фальшива;

Бог його зорі створив, ваші ж – лукавого плід,

Застерігати невпинно велить твій обов'язок, кажеш,

Щоб голосні імена люд не дурили простий?!

Варвара гідний закон твій про світобудову, гаркавцю,

А Галілеїв вогонь – нищить безжалюбно його.

Про гострозорісг так само не легко тобі міркувати –

Кріт бо не може уздріть те, що побачила рись!

Володимир Литвинов [5, 152–153]

Записки чина св. Василя Великого. Львів, 1935, т.6, вип. 12). Але перемога, зрештою, виявилася на його, Прокоповича, боці, і він до кінця свого життя залишався непримирним ворогом неуків, викривав їхні претензії видавати себе за носіїв справжньої вченості, тобто боровся проти більшості тодішніх православних сановників у Росії.

Плідним було спілкування Прокоповича з німецькою діаспорою, яка в Петербурзі була значною. Активно листувався з тими, що познайомився під час перебування в Галле. Особисто не знав і, здається, не листувався Т. Прокопович з *Хр. Вольфом* – німецьким філософом, популяризатором і систематизатором філософії Лейбніца, прихильником природного права та поширювачем природничо-наукових знань. Але Прокопович ще в Києві познайомився з творами *Вольфа*, зокрема, знав «Елементи універсальної математики» і «Всілякі корисні експерименти», які зберігав у особистій книгозбірні. Відомий і схвальний відгук Прокоповича про цього вченого. Про це довідуємося з листа *Шумахера* від 05. 05. 1724 р.: «...Єпископ псковський (Т. Прокопович. – *В. Л.*), людина вчена й дуже розумна..., не раз приватним способом говорив про вашу величність з великою повагою і, як аматор фізичних експериментів, бажає вашої присутності і керівництва...» [1,136] Про саму ж філософію Хр. Вольфа Теофан говорить, що вона годиться лише для початківців. Причиною цього було, певно, спрощення Вольфом філософії Лейбніца.

Прокопович був протектором здібної молоді. Відомий, наприклад, факт захисту *М.В. Ломоносова*, якого хотіли виключити з Московської академії за його «мужицьке» походження. «Не бійся нічого, – казав тоді йому Теофан, – якби навіть зі дзвоном у великий Московський соборний дзвін стали тебе публікувати самозванцем..., – я твій захисник». За порадою того ж Прокоповича Ломоносов їздив учитися і до Києво-Могилянської академії, а 1735 року Прокопович допоміг йому влаштуватися до гімназії Петербурзької Академії наук, що остаточно й вирішило долю Ломоносова як ученого [1, 38].

Тривалий час Прокопович був не тільки найвищим філософським авторитетом в Україні та в Росії, а й став визначним громадським діячем, навколо якого згуртувалися прихильники суспільних перетворень, найпереводіші освічені люди того часу, яких він називав «ученою дружиною». Всі вони глибоко поважали Прокоповича, цінували його поради. Зокрема, *В. Татищев* давав на перегляд свою багатотомну «Историю Российскую с самых древнейших времён». Прокопович ретельно її переглянув і порадив скоротити виклад декількох церковно-історичних подій, в тому числі й міркування про ченців та училища. Як відомо, Татищев вдячно прийняв це до уваги. Яким великим авторитетом в останнього користувався Теофан, свідчить і те, що у заготовленій «духовній» він радив своєму синові читати поряд з творами св. отців твір Прокоповича «Первое учение отроком». Відомі й схвальні слова цього російського просвітника на адресу Теофана: «*Наш архієпископ Прокопович... у науці, філософії і теології настільки вчений, що на Русі рівного йому досі не було. За природою гострим розумом і на диво твердою пам'яттю був обдарований*». [Татищев В.Н. Духовная моему сыну. – пб.,1896, с. 8, 61, 82].

Висока освіченість Теофана Прокоповича була дуже важливою і для Петра I, який, як відомо, не мав систематичної освіти. Постійно зайнятий в дитинстві «екзерциція-

ми солдатського строю», він до кінця свого життя писав із помилками, майже цілком ігноруючи граматику й орфографію. [1, 45] Найближчі люди Петра I також переважно «не були діячами реформи, а лише його особистими дворовими слугами; ...були справжніми вихованцями фіскально-поліцейської держави з її свавіллям, презирством до законності і людської особи, з притупленим моральним почуттям...» [Плеханов Г.В. Соч. М.–Л., 1925, т 21, кн. II, с. 40]. Тому в особі Прокоповича цар хотів знайти і знайшов людину, яка йому була потрібна для виконання починань у справі реформи церковного управління і народної освіти. Прокопович і в проповідях, і письмово усе життя підтримував численні заходи царя-реформатора, при кожній нагоді доводячи їх важливість.

Своє теоретичне обґрунтування абсолютизм знайшов 1718 року в книзі Прокоповича «Правда воли монаршей» [Спб., 1722, с. 22], що стала першою в Росії більш-менш повною і ґрунтовною апологією просвіченого самодержавства. Крім теоретичних обґрунтувань Прокопович і практично підтримував абсолютизм у Росії. Зразу ж після прибуття 1718 р. до Петербурга він рішуче став на бік Петра I у його боротьбі з царевичем *Алексієм*, навколо якого групувалась політична і церковна реакція.

По смерті Петра діяльність Теофана вже не була такою плідною. Як одному з винуватців петровських реформ йому довелося витримати запеклі напади реакції, що намагалася відновити архаїчні порядки. У цій боротьбі Прокопович часто губив свій талант вченого і просвітника, однак апологетом просвіченої монархії залишився до кінця свого життя. Прокопович підтримував і наступників Петра I (*Катерину I* і *Петра II*).

Особливу ж послугу зробив він *Анні Іванівні* на самому початку її царювання. Коли верховники намагалися обмежити владу майбутньої імператриці, Теофан у вирішальний момент переконав Анну жодних умов «верховників» про обмеження царської влади не приймати – внаслідок чого вона стала необмеженим монархом, як і її попередники. Ніби виправдовуючись за такі свої дії, Прокопович під час коронації нової цариці виголосив промову з досить виразною назвою «Про переваги монархії і незручності аристократії» [Procopovicz Th. Curriculum vitae...Gothae, 1772, р. 8].

Перемога Анни була особистою перемогою Т. Прокоповича. Після п'яти років непевного становища він почав знову грати важливу роль не лише в церковних, а й у державних справах. Як прихильник освіченого абсолютизму Прокопович не був одинаком. Його погляди поділяли *Ф. Яновський, Т. Кролик, Г. Бужинський*.

Представники поміркованого угруповання на чолі з С. Яворським апологетами просвіченого абсолютизму не були. Більше того, у поглядах на державну владу виявилися до певної міри союзниками «старої партії» з її децентралізаторською спрямованістю, а отже, й ворогами прогресивного угруповання. Проте *С. Яворський*, хоч іноді й критикував особисте життя царя, а царевича називав «єдиною надією», але коли цар зажадав, щоб він і Прокопович висловили свої думки щодо вини царевича, Яворський все ж став на бік царя.

Одним із основних завдань своїх реформ Петро I вважав секуляризацію церкви, включення останньої до загального порядку державного життя, перетворення її на одну з ланок державного управління. Для цього і вирішено було

замість посади патріарха ввести колегіальну форму духовного правління.

Прогресивне угруповання не тільки прихильно поставилося до цих реформ, а й активно стало впроваджувати їх у життя. Протилежну позицію зайняли Яворський та його однодумці, тому їхні інтереси у цьому питанні виявилися спільними з інтересами відвертих реакціонерів «старої партії».

Проте, відразу ж зауважимо, що хоч і помірковані, й реакціонери були однаковими прихильниками та захисниками духовного авторитету, різниця між ними все ж була і досить істотна. Справа в тому, що перші для звеличення й підтвердження цього авторитету вважали необхідною освіту, а другі вперто відстоювали старовинну «простиню ума», заперечуючи науку як диявольську ману [Морозов П.О. Теофан Прокопович как писатель. – Спб., 1880, с.163].

Найвидатнішим представником прогресивного угруповання у цей час був Т. Прокопович. Тому саме йому Петро I доручив скласти устав майбутньої духовної колегії, який і був ним написаний 1719 року під назвою «Духовний Регламент». В основу цієї праці покладено ідеї природного права таких його репрезентантів, як **Т. Гоббс**, **Г. Гроцій**, **С. Пуфендорф**. Верховна світська влада, на думку Прокоповича, є абсолютною. Вона простягається на всі сфери життя і не підлягає нічому судженню. Від неї виходять усі закони. Церква, як і всяка інша суспільна організація, повинна підлягати встановленій богом державній владі. Розподіл влади, відтак, був би незаконним і ненормальним. Прокопович, отже, обстоював повне підкорення духовної влади світській, з правом останньої на вільне втручання навіть у внутрішні справи церкви.

Для царя головною причиною заснування духовної колегії було те, що церква при патріаршому управлінні була незалежною від держави, а особа патріарха немовби дорівнювала особі державця. Прокопович і його однодумці – прихильники просвіченого абсолютизму – крім цієї причини мали на увазі ще й те, що останні два патріархи – **Йоаким** і **Андріан** – активно виступали проти орієнтації на передові досягнення західноєвропейської науки.

Після реформи Петра члени духовної колегії ставали такими ж службовцями у своєму відомстві, як і відповідні особи в інших державних управліннях. виправдовуючи такий порядок, Прокопович писав, що виокремлення священства й чернецтва в особливу групу – «це терн, чи, паче сказати, жало, але жало це гадюче, папський це дух, не знаю тільки, як досягає й торкається нас. Священство бо – інша справа, інший чин в народі, а не інша держава». [Пекарский П. Наука и литература в России при Петре Великом, т.1, с. 487]. Таким чином, він відкидав встановлений церковниками принцип, згідно з яким Сонце – архієрей, а Місяць – цар, тобто церква повинна коритись державі.

Найближчими однодумцями й помічниками Т. Прокоповича у цьому питанні крім згаданих вже були також **В. Лінницький**, **С. Кохановський**, **М. Загурський**, **С. Концевич**. Їх цар на прохання Теофана викликав з Києва для допомоги в складанні Духовного Регламенту. Прихильники старої форми церковного правління вбачали у Прокоповичі головного винуватця реформи. Його відверто звинувачували у зраді інтересів церкви й духовництва, а Духовний Регламент вголос називали проклятою книгою, яка вносить до російської церкви новий, досі небачений, «люторський» дух.

Відомий дослідник життя і творчості мислителя **І. Чистович** у своїй ґрунтовній монографії писав: «не можна не визнати, що, тільки володіючи таким великим, гнучким і вертким розумом, який мав Теофан, він не тільки сам уцілів і зберіг своє становище під час тих постійних заколотів, які хвилювали державу й церкву в першій половині минулого (XVIII. – В. Л.) століття, коли гинули Меншикови, Долгоруки, Голиціни, Остермани й безліч інших осіб, але й зберіг нововведення від знищення, яке постійно їм загрожувало» [16, 576].

Сьогодні росіяни пишуться Петром I, називають його Великим за те, що «прорубав вікно в Європу». І вже й не згадують, яким дикуном він був насправду, і які дикунські методи застосовував особисто. Про це нагадає класик російської літератури Лев Толстой: «Сь Петра I начинаютъ особенно поразительные и особенно близкие и понятные намъ ужасы русской истории. Бьснующійся, пьяный, сгнивший отъ сифилиса звѣрь 1/4 столѣтїя губить людей, казнить, жжетъ, закапываетъ живыхъ въ землю, заточаетъ жену, распутничаетъ, мужеложствуетъ, пьянствуетъ, самъ забавляясь рубить головы, кощунствуетъ, ѣздитъ съ подобіемъ креста изъ чубуковъ въ видѣ дѣтородныхъ членовъ и подобїями Евангелїй – ящикою съ водкой славитъ Христа, т. е. ругаться надъ вѣрою, коронуєть блядь свою и своего любовника, разоряєть Россїю и казнить сына и умираєть отъ сифилиса, и не только не поминають его злодѣйствъ, но до сихъ поръ не перестаютъ восхваления доблестей этаго чудовища, и нѣтъ конца всякаго рода памятниковъ ему». (Лев Толстой, ПСС, М., 1936, т. 26, С. 568).



Митрополит Стефан Яворський (1658–1722)

Помірковане угруповання в цілому виступило також проти церковної реформи. Зокрема, **Т. Лопатинський** і **С. Яворський** були незадоволені «Духовним Регламентом» і поставили свої підписи під ним неохоче, зважаючи лише на те, як казав останній, що «проти течії не можна плисти» [16, 520]. Та зображувати Яворського реакціонером, антиподом Прокоповича-реформатора є, на нашу думку, все ж перебільшенням. Адже він також виступав захисником петровських реформ, а в деяких випадках (наприклад, у захисті флоту) мало поступався Прокоповичеві. Проте як доглядач патріаршого трону він, швидше з обов'язку, ніж за переконанням, стояв за автономію церкви щодо держави, за невтручання останньої у релігійні справи. За освітою та ерудицією Яворському у цей час було мало рівних у Російській державі.

Про це знали й за кордоном, тому знаменитий німецький вчений *Лейбніц* звертався 1712 р. до Петра I з рекомендацією заснувати Академію наук у Росії саме до нього (Терновский Ф. Митрополит Ст. Яворский, с. 186).

Розповідь про раннє просвітництво в Росії хотілося б завершити екскурсом в термінологічні українсько-російські дискурси, які тривають досі. Нема сумніву, що Україна-Русь, прийнявши християнство, витворила багатющу релігійно-філософську термінологію і користувалася нею до поч. XVIII ст., коли московський цар Петро I своїм горезвісним указом заборонив друк україномовних книг «дабы не было никакого различия» з московською мовою. Відтоді Московія стала Руссю (Росією), а ми стали малоросами. З наукової і історичної точки зору це не так вже й погано, бо Мала Русь (як і Мала Греція) – це значить метрополія, осердя країни без колоній. Велика Русь – Русь з колоніями. Але на побутовому рівні московіти стали вкладати в термін «Мала Русь» значення ніби чогось маленького, меншого, а отже й меншовартісного. Відтак до куцої історії Московії було доточено багатовікову історію України-Руси. Відтоді вся наукова термінологія, всі слова високого стилю перекочували до московської мови, а українці змушені ще й сьогодні займатися творенням відповідників міжнародним стандартам.

Стан дослідження спадщини КМА сьогодні

Перетворення Києво-Могилянської академії 1817 року на Київську духовну академію стало початком ігнорування здобутків Києво-Могилянської академії як світського навчального закладу, а з приходом до влади більшовиків Києво-Могилянську академію почали плутати з Київською духовною академією (див., наприклад, УРЕ), а тому на всю спадщину було поставлено тавро «*попівщина*» і «*схоластика*», несумісну з єдино правильним марксистсько-ленінським ученням.

Щоправда, у 20-ті роки ХХ століття в Україні ще залишалися вчені, які розуміли значення спадщини Києво-Могилянської академії і домагалися від уряду України підтримати на державному рівні систематичний переклад, дослідження і видання рукописів. Реакція уряду, на диво виявляється, була позитивною. Це засвідчує напис відомого вченого *В.І. Резанова* на звороті обкладинки грубого зшитку під назвою «*Corpus poetarum*» (див. Ніжинський міський архів). Саме тут на першій сторінці замість епіграфу вчений написав: «*Згідно з постановою Ради Народних комісарів від 1932 року розпочинаємо переклад і видання всієї поетичної спадщини Києво-Могилянської академії*». Далі кілька сторінок списані перекладом якоїсь із поетик, а потім ідуть сотні чистих сторінок... Голодомор 1933 року і наступні роки тотальних репресій унеможливили, очевидно, цю роботу. Стало не до спадщини киево-могилянців.

Наприкінці 60-х років ХІХ ст. за ініціативи вчених *І.А. Табачникова* і *В.Ю. Євдокименка* та за підтримки тодішнього директора Інституту філософії АН УРСР *П.В. Копніна* вирішено було започаткувати систематичний переклад рукописних філософських трактатів Києво-Могилянської академії. Розпочали з фотографування рукописів і пошуку перекладачів. Цю справу продовжив новий директор *В.І. Шинкарук*, а очолила провідний

учений Інституту філософії НАН України, доктор філос. наук, професор *В.М. Нічик*. Першими сподвижниками цієї проблеми були *Мирослав Rogovич*, *Марія Кашуба*, *Володимир Литвинов*, *Василь Бишовець* та інші. Спільними зусиллями знайшли перекладачів. Склався чималий колектив дослідників-одномудців не лише з міста Києва, але й зі Львова, Харкова, Ніжина, Луганська та інших міст України. На основі виконаної ними вельми копіткої і трудомісткої перекладацької і дослідницької праці були підготовлені «Філософські твори» Теофана Прокоповича у трьох томах (колектив перекладачів); «Філософські твори» Георгія Кониського у двох томах (перекл. *М. Кашуби*); «Філософські твори» Стефана Яворського (перекл. *І. Захара*); «Пам'ятки етичної думки на Україні 17 – першої половини 18 століть» – добірка з курсів, прочитаних *Стефаном Килиновським*, *Сильвестром Кулябкою*, *Мануйлом Козачинським* (перекл. *М. Кашуба*). Був виданий також «Сад поетичний» *Митрофана Довгалевського* в перекладі *Віталія Маслюка*.

Але все це почало видаватися лише після десятилітньої перерви, пов'язаної хвилею репресій під назвою «*маланчукізм*» (період перебування *В. Маланчука* на посаді головного ідеолога ЦК КПУ отримав назву «*епоха маланчукізму*» – з Вікіпедії), що прокотилася по Україні в 1970-х роках, яка нищила національно-патріотичні сили і все, що з ними пов'язане. Не оминула вона й Інститут філософії АН України, зокрема відділ історії філософії на Україні. Одних було репресовано (*Василь Лісовий*, *Євген Пронюк*), інших звільнено з роботи. Праця над киево-могилянською спадщиною стала неперспективною. Авторів цих рядків, зокрема, вдалося захистити кандидатську дисертацію аж у Мінську. Бо там не вимагали у тексті дисертації слова «*український*» замінювати на «*вітчизняний*». Навіть дисертацію не треба було перекладати російською!

У наступні 10 років хвиля репресій потроху вщухала і робота продовжилася, але без попередніх темпів та ентузіазму, який не підтримувався фінансово. Одні з дослідників, захистивши кандидатські дисертації, пішли на педагогічну роботу до вузів, а інші – не спромігшись і на це, відійшли на ситніші хліби [3].

У Інституті філософії НАН України робота над перекладами латиномовних рукописів продовжилася, проте вибірково, лише як ілюстративний матеріал до певних філософських категорій *Іннокентія Гізеля* та *Теофана Прокоповича*. Зокрема, канд. філос. наук *Ярослава Стратій* переклала «Трактат про душу», а канд. філос. наук *Микола Симчич* «Трактат Логіки» – загальним обсягом 420 стор. латинського оригіналу [8, 400]. А також доктор філос. наук *Володимир Литвинов* переклав з латини «Поетику» Т. Прокоповича тощо [5, 615].

Сьогодні перспективного плану перекладання киево-могилянської рукописної спадщини нема. І це, на жаль, не тільки за браком системної державної підтримки. Головна причина полягає в тому, що латиністи не вивчають у гуманітарних вишах філософії, а філософи – латини. А для перекладу потрібне ґрунтовне знання і того, й другого. Таких фахівців, на жаль, в Україні поки що не готують.

На державному рівні цю проблему запрагнув був вирішити університет НаУКМА. Малася на увазі підготовка латиністів для перекладу передусім латиномовної спадщини Києво-Могилянської академії. Для забезпечення специфічного навчального процесу передбачалося видавання

допоміжної літератури: посібників для дешифровки рукописів, що рясніють скороченнями і лігатурами, а також укладання латино-українського словника з урахуванням ренесансної і барокової лексики, яка змістовно часом дуже відрізняється від класичної. Наприклад, дослівний переклад виразу «*os domini*» – *рот / уста пана*», але в конкретному, контекстуальному випадку йдеться про «*вуста Господні*». А «*Basileus Magnus*» можна перекласти і як «*великий цар*» і як «*Василій Великий*». І ще. В одному тексті, сказано, що *Богдан Хмельницький* зіштовхнув одна з одною дві гори, а насправді йдеться про Україну і Польщу. Це – бароко! Що воно таке, всі розуміють: казати чи писати одне, а мати на увазі щось інше. Тут перекладати окремі слова не можна, треба докопуватися думки, контексту. Це знав іще *Цицерон*: «*Переклад, – писав він, – це ніби віддавання позичених грошей: не обов'язково віддавати тою самою купюрою, головне віддати всю суму*» (Cicero. De orat. gen. orat., V, 14). Під сумою він розумів, звичайно ж, зміст, думку, контекст.

Нині видавництво «Наукова думка» розпочало видання Латинсько-українського словника (в 4-х томах), багатого на синонімію не тільки класичної, але й середньовічної та ренесансної латини. Це допоможе перекладачеві легше підшукати адекватний переклад латинського слова, зважаючи на його часовий контекст чи стиль... Але до чого тут Словник, коли латину в Києво-Могилянській академії вивчають нині як допоміжну філологічну дисципліну, та ще й факультативно?!

Я не песиміст, тому вірю і сподіваюся, що прийде час і ми ще побачимо не дозвіл Ради Народних комісарів на переклад рукописів (див. стор. 1-ша цієї статті), а на постанову нинішнього уряду України про продовження перекладу з латини і друку спадщини КМА. Крім того, я хотів би застерегти від ілюзій деяких ура-патріотів, які кажуть: прийде час, посадимо гурт перекладачів, заплатимо їм добре і вони хутко поперекладають усе, що треба. Гайгай! Маячня то, панове, фата-моргана! Тепер, здавалось би, й час настав, і зацікавлення для молоді існує у вигляді грантів, але охочих перекладати з латини чомусь нема. Навіщо морочитися з рукописами, коли можна взяти якусь «генеральську» тему, добре її обґрунтувати і грант в кишені.

Література

1. Литвинов В.Д. Ідеї раннього просвітництва у філософській думці України. К.: Наук. думка, 1984. 150 с.
2. Литвинов В.Д. Україна в пошуках своєї ідентичності. (XVI–XVII ст.) Історико-філософський нарис). – К.: Наук. думка, 2008. 527 с.
3. Литвинов Володимир. Рукописна латиномовна спадщина волає: збережіть! Ж-л «Віче» – орган Верховної Ради України, 6 (III) 2001. с.138–141.
4. Феофан Прокопович. Філософські твори у 3-х томах. (упоряд., перекл. з латини, коментарі та спец. редакція В.Д.Литвинова та ін.). – К.: Наук. думка, 1979–1981. т.1, 511; т.2, 550; т.3, 523.
5. Феофан Прокопович. Філософські праці. Вибране. (упорядк. передмова, вступ та перекл. з латини Володимира Литвинова). – К.: Дніпро, 2012. 615 с.
6. Стратий Я.М. Литвинов В. Д., Андрушко В. А. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии. К., 1982. 346 с.
7. Нічик В.М. Києво-Могилянська академія і німецька культура. К.: Український центр духовної культури, 2001. 181 с.

Таких молодих спритників, кажуть, у Львові є чимало. Їх там нарекли «*діти капітана Гранта*», а в Києві називають «*грантоїдами*»...

В одному з вузів Києва таке цілком реальне «дитя» взялося писати монографію на тему «Філософія рукописів КМА в контексті світової філософії». При цьому перекохане необізнаних, що вже проштудювало всю наявну філософську рукописну латиномовну спадщину професорів КМА і виявило, що всі філософські курси професорів КМА-ців є лише дублікатами якогось одного іноземного автора. А тому й перекладати їх не треба. Думка хибна, але не нова. Відомий вчений *М.І. Петров*, який ще у XIX ст. зібрав і зробив опис рукописів викладачів Києво-Могилянської академії, сказав, що вони за структурою схожі. Але не говорив, що вони тотожні за змістом. Бо перечитати всі рукописи навіть йому було б не до снаги... Світова практика знає, що структуру граматики усіх індоєвропейських мов розробили ще давні олександрійські греки десь у IV ст. до н. е. І вона залишається незмінно вже протягом 2500 років... Відтак можна говорити, що й граматики європейських мов усі однакові за структурою. Але ж змістовне наповнення в них різне.

Завершити розмову хотілося б спомином про ентузіаста і видатного дослідника Києво-Могилянської спадщини, незабутньої *В.М. Нічик*, яка, апелюючи до сучасної молоді, котра, побувавши в далеких заморських краях і здобувши «нові» ракурси бачення та оцінки культури свого народу, говорить про неї переважно як про маргінальну, провінційну, відсталу, пристрасно закликає «прилучитися до сучасної науки і культури, які відповідно до теорії *translatio studii* перемістилися нині на Американський континент». Але ж раніше, коли про Америку ще мало хто знав, ми вже не були в Європі бідними родичами: *Юрій Дрогобич* був ректором Болонського університету, *Мартина* із Жиравиці хотіли бачити своїм професором численні західні колеги, а *Данило Самойлович* був обраний членом дванадцяти європейських академій. Тому, дуже прикро, якщо в меншовагартість української культури повірять молодь і замість активізації зусиль для подолання явищ маргінальності, «*сповнитися зневагою і нехиттю до дослідження сутності й історії духовного життя власного народу*» [7, 181]. ■

8. Гізель Іннокентій. Вибрані твори. Том II. К.: Свічадо. 2011. 400 с.
9. Горський. Історія української філософії, 1996. 286 с.
10. Winter E. Frühaufklärung. Berlin, 1966. 420 с.
11. Аверинцев С.С. Премудрість божа споруди «Дім». К., 1998, с.1.
12. Петров Н. Воспитанники Киевской академии из сербов с начала синодального периода и до царствования Екатерины II. Известия отделения русского языка и словесности, 1904, т. 9, кн. 4.
13. Буланина Т.В. Материалы для полного инвентаря курсов риторики и философии Киево-Могилянской академии. XVIII век. Л., 1986.
14. Лев Толстой, ПСС, М., 1936, т. 26, С. 568.
15. Кулаковский П.А. Начало русской школы у сербов в XVIII в. «Русский вестник», 1883, кн. 3.
16. Чистович И. Феофан Прокопович и его время. СПб., 1868. 723 с.
17. Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. К., 1988. 265 с.
18. Харламович, К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Т. 1. Казань, 1914. 878 с.